

arenaidé
Januari 2015

Sociala strukturer i utbildnings systemet.

Ylva Bergström, Mikael Börjesson, Ida Lidegran,
Emil Bertilsson & Martin Gustavsson

Sociala strukturer i utbildningssystemet

Arena idé

Stockholm 2015

©Arena idé, Mikael Börjesson, Ida Lidegran, Emil Bertilsson, Martin Gustavsson och Ylva Bergström.

Omslagsfoto: Paul "Bismuth Crystal Interior Structure"

Rapporten kan laddas ner från www.arenaide.se/rapporter

Författarpresentationer

Mikael Börjesson är professor i utbildningssociologi och verksam vid Uppsala universitet.

Ida Lidegran är lektor i utbildningssociologi vid Uppsala universitet.

Emil Bertilsson är lektor i utbildningssociologi vid Uppsala universitet.

Martin Gustavsson är docent i ekonomisk historia vid Stockholms centrum för forskning om offentlig sektor (Score).

Ylva Bergström är docent och lektor i utbildningssociologi och är verksam vid Uppsala universitet.

<u>SAMMANFATTNING</u>	<u>7</u>
<u>UTBILDNINGSFÄLT OCH ARBETSMARKNAD</u>	<u>9</u>
UTBILDNINGSFÄLT STRUKTURERADE EFTER KÖN OCH SOCIAL KLASS	9
SKILDA UTBILDNINGSTRATEGIER EFTER KÖN OCH SOCIAL KLASS	11
FÖRÄNDRING ÖVER TID – ALLT MASSIVARE	
UTBILDNINGSinVESTERINGAR AV KVINNOR	13
OLIKA KONKURRENssITUATIONER	14
VAL I RELATION TILL FÄLT	17
<u>SKOLLÄRARE. REKRYTERING OCH UTBILDNING.</u>	<u>23</u>
INTE LÄNGRE LÄRARBARN SOM BLIR LÄRARE	23
GYMNASIELÄRARNAS RUM – EXEMPLET UPPSALAS GYMNASIEFÄLT	26
<u>BILDKONSTNÄRER. PRESTIGEUTBILDNING OCH ARBETSMARKNAD.</u>	<u>31</u>
EN UTBILDNINGSSOCIOLOGISK STUDIE AV KONSTHÖGSKOLEELEV, 1938–1984	32
SOCIAL BAKGRUND OCH KÖN BLAND ELEVERNA PÅ DEN LEDANDE SKOLAN	33
EN KULTURSOCIOLOGISK STUDIE ÖVER KONSTFÄLTET, 1945–2004	33
SOCIAL BAKGRUND OCH KÖN BLAND DE LEDANDE KONSTNÄRERNA	34
RELATIONER MELLAN DEN LEDANDE KONSTHÖGSKOLAN OCH KONSTFÄLTET	35
<u>UNGA OCH POLITIK - UTBILDNING, KLASS OCH KÖN</u>	<u>37</u>
MILJÖ, MÅNGKULTUR OCH FÖRDELNINGSPOLITIK	40
TILLITEN TILL POLITIK, HÅLLNINGAR TILL EU OCH INTERNATIONELL POLITIK	41
ATT PRODUCERA EN ÅSIKT – UTBILDNINGSPROGRAM OCH SOCIALT URSPRUNG	44

SAMMANFATTNING

Inom den utbildningssociologiska forskningen står utbildningssystemets sociala strukturer i fokus. Ett viktigt forskningsområde är mötet mellan elevers, studenters och lärares olika tillgångar och den ordning som råder i utbildningsväsendet. Ett annat lika centralt forskningsområde är utbildningsinstitutionernas framväxt och utveckling och relationen mellan utbildning och andra samhällsområden såsom ekonomins, kulturens och politikens världar.

I den här rapporten presenteras fyra studier som var och en blottlägger sociala strukturer i utbildningssystemet. I

Utbildningsfält och arbetsmarknad visar Mikael Börjesson och Ida Lidegran hur skillnader i arbetslivet mellan män och kvinnor ur olika sociala grupper grundläggs i utbildningssystemet. Utbildningsfälten är nämligen kraftigt socialt skiktade och det finns tydliga manliga respektive kvinnliga områden. Implikationerna av denna sociala och könsmissiga skiktning av utbildningsfältet är att konkurrensen är som störst inom den könsneutrala delen av utbildningssystemet, där både män och kvinnor konkurrerar, där också de mest resursstarka individerna finns. Det är också denna del som leder till de mest dominerande positionerna på arbetsmarknaden.

Efter det att vi haft blicken på hela fältet rör vi oss mot och fokuserar två diametralt skilda miljöer: lärarutbildningarna och konstutbildningarna. I **Skollärare. Rekrytering och utbildning** visar Emil Bertilsson i en studie av vilka som söker sig till läraryrket, utbildar sig till lärare och arbetar som lärare att utvecklingen av skolläraryrket de senaste 30 åren blivit både mer homogent och heterogent. En utveckling mot likartade arbetsvillkor samspelar med likartad rekrytering av studenter med allt lägre socialt ursprung och utbildningskapital. I takt med skolväsendets ökade differentiering har dock skillnaderna mellan lärare som är verksamma vid olika skolor och i olika lokalsamhällen ökat.

I motsats till vad som blir synligt på lärarutbildningarna uppvisar de konstnärliga utbildningarna ett helt annat mönster, både ifråga om inträdet till utbildningen och utsikter på arbetsmarknaden. I

Bildkonstnärer. Prestigeutbildning och arbetsmarknad pekar Martin Gustavsson på att få utbildningar har lika högt söktryck som de konstnärliga trots att utsikterna att försörja sig som konstnär är dåliga.

Många politiska reformer har syftat till bredda rekryteringen till högre utbildning men medan den manliga dominansen på en ledande skola som Kungliga Konsthögskolan bröts på 1980-talet visar den sociala rekryteringen en motsatt trend: snävare social rekrytering över tid. Den mer nyanserade bilden visar att kvinnor från den kulturella medelklassen successivt tar större plats medan män ur arbetarklassen träder tillbaka.

Slutligen pekar Ylva Bergström i **Unga och politik** på att flickor och pojkar på olika gymnasieprogram och med olika socialt ursprung intar olika hållningar till samhällsfrågor och politik. Om man betraktar politiken som ett rum av skilda åsiktspositioner visar det sig att kön, utbildningsprogram och skola samt socialt ursprung är ojämnt fördelat i rummet. Medan vi har vant oss vid att tala om skolans kunskapsförmedlande uppgift och översköljs av alarmerande rapporter från nationella och internationella kunskapstester kan vi här notera att en grundläggande medborgerlig kompetens, benägenheten att delta i politiken, varierar stort mellan gymnasister i olika program och på olika skolor.

UTBILDNINGSFÄLT OCH ARBETSMARKNAD

Mikael Börjesson, professor i utbildningssociologi, & Ida Lidegran,
lektor i utbildningssociologi, Uppsala universitet

Vår utgångspunkt är att skillnader på arbetsmarknaden till stor del grundläggs i utbildningssystemet. För att förstå individers olika positioner på arbetsmarknaden måste deras förhållande till utbildning och deras banor genom utbildningssystemet analyseras. Därtill måste kopplingar mellan utbildning och arbete undersökas. Den förklaringsmodell och de begrepp vi använder oss av är hämtade från den franske sociologen Pierre Bourdieu. Poängen med den modellen är att fånga in hur de sociala världar, i vilka individerna träder in, på förhand är socialt strukturerade, och hur individerna träder in i dessa världar med olika former och olika mängd av tillgångar i bagaget. Hur mötet avlöper beror på dels vilka tillgångar individen förfogar över, dels den ordning som råder i utbildningssystemet och den sociala världen i övrigt. Tillgångarna utgörs av sådant som familjens resurser, särskilt föräldrahemmets erfarenheter av och hållning till utbildning, individens egna tidigare skolframgångar eller misslyckanden, internationella kontakter och så vidare. Dessa tillgångar gör olika banor genom utbildningssystemet och den sociala världen mer eller mindre sannolika. Men ur individens egen synvinkel handlar det inte om sannolikheter utan om att somliga utbildningsalternativ och yrkesframtider framstår som framkomliga, intressanta, värda att satsas på medan andra ter sig oframkomliga, ointressanta, ovärdiga eller också ligger de helt enkelt utanför möjligheternas horisont, det vill säga är osynliga.

Utbildningsfält strukturerade efter kön och social klass

Den statistiska metod vi använt oss av är korrespondensanalys och de aktiva variablerna i analysen är elevernas och studenternas val av utbildning samt deras sociala ursprung uppdelat på kön (läkardöttrar, läkarsöner, företagsledardöttrar, företagsledarsöner och så vidare). Korrespondensanalysernas resultat kan åskådliggöras i form av kartor över svenska gymnasieskolan och högskolan.

Kartorna (se fig. 1 och 2 nedan) visar att både gymnasiefältet och högskolefältet tydligt är strukturerade efter kön som utgör den första och mest betydande axeln i materialet. Den näst viktigaste axeln representerar en social hierarki – här är måttstocken mängden tillgångar som studenternas och elevernas föräldrar besitter, med yrkestillhörighet som indikator. Om vi nöjer oss med dessa två axlar, de viktigaste, erhåller vi ett tvådimensionellt rum som uppvisar en triangulär struktur. Skillnaderna mellan könen är störst vid triangelns bas, där studerande med den minsta mängden samlade resurser återfinns, medan könsskillnaderna minskar uppåt triangelns topp, där de resursstarka individerna samlas. Könsskillnaderna har alltså en social dimension. När resurserna ökar minskar könsskillnaderna och vice versa. Gymnasiefältet och högskolefältet uppvisar också innehållsliga likheter. Könsskillnaden motsvaras i båda fallen av en tydlig uppdelning i en kvinnlig del orienterad mot vård och omsorg och en manlig del inriktad mot teknik och tillverkning.

I gymnasieskolan står här bland yrkesprogrammen vårdprogrammet mot industri-, bygg- och fordonsprogrammen och bland de högskoleförberedande det humanistiska programmet mot det tekniska. Detta korresponderar i högskolan mot en åtskillnad mellan utbildningar inom vård, omsorg och lärande och utbildningar inom teknik och vissa naturvetenskapliga ämnen. Till dessa innehållsliga likheter ska också en hierarkisk dimension läggas som återfinns i de båda fälten. I gymnasiefältet dras en gräns mellan de högskoleförberedande utbildningarna, som samlas på den del av fältet där de mest resursstarka eleverna återfinns, och yrkesutbildningarna, som huvudsakligen positionerar sig bland de mindre resursstarka eleverna. I högskolefältet framträder en mer komplex social differentiering, där längre utbildningar med högt söktryck och utbildningar vid de traditionella universiteten och fackhögskolorna samlas på den del av högskolefältet som domineras av de mest resursstarka studenterna och dessa står mot kortare utbildningar utan något större söktryck som lärarutbildningarna samt utbildningar vid högskolorna och de nyare universiteten, i den motsatta delen av högskolefältet, där mindre resursstarka studenter är överrepresenterade.

Den strikta könsuppdelningen i gymnasieskolan och högskolan gör att vi kan tala om separata utbildningssfärer för pojkar och flickor i gymnasieskolan och för män och kvinnor i högskolan. Det finns en flickornas gymnasieskola och en annan för pojkarna, en kvinnornas högskola och en männens. Till dessa sfärer ska både i gymnasieskolan och i högskolan också en sfär med förhållandevis jämn könsbalans läggas. De tre utbildningssfärerna har olika social status. Den könsblandade sfären rymmer de utbildningar som har en betydande rekrytering av de mest resursstarka eleverna och studenterna. I högskolan har den könsblandade sfären under de senaste decennierna varit den där vi finner de utbildningar som har de högsta antagningspoängen, som exempelvis läkarutbildningen, pol.mag.-programmet och psykologutbildningen. Att antagningspoängen varit höga kan förstås just utifrån att både män och kvinnor söker sig till dessa utbildningar, vilket gör att sökgruppen blir dubbelt så stor i förhållande till de utbildningar som rekryterar i huvudsak män eller i huvudsak kvinnor. Detta håller nu på att förändras. Kvinnornas större betygsmässiga framgångar i grund- och gymnasieskolan ger dem ett övertag i konkurrensen om platser på de mest eftersökta utbildningarna, vilket gör att de tidigare könsbalanserade utbildningarna tenderar att bli kvinnodominerade över tid.

Skilda utbildningsstrategier efter kön och social klass

Utbildningsfältet ingår i ett utbildningssystem, där olika nivåer är hierarkiskt länkade till varandra. En central och allt viktigare uppgift för gymnasieskolan är att förbereda för högre studier. Högskolan tar vid där gymnasieskolan slutat och är beroende av den grund som lagts i gymnasieskolan (som i sin tur bygger vidare på det som åstadkommit i grundskolan). Dessutom har de val som individerna gör i systemet betydelse för vilka vägar som står öppna för dem högre upp i systemet. I synnerhet är valet av gymnasieutbildning avgörande för vilka möjligheter som ges i den högre utbildningen. Förutom valen spelar utbildningsmeriter i form av framför allt betyg en central roll för fördelningen av utbildningsplatser.

Lägger vi samman fältens köns- och sociala struktur och utbildningssystemets funktion och karaktär framträder bilden av ett utbildningsväsende som är tydligt köns- och socialt strukturerat, där vi i praktiken kan urskilja separata vägar och

användningssätt beroende på individernas kön och sociala ursprung.

Detta kan analyseras som skilda utbildningsstrategier för söner och döttrar med olika socialt ursprung.

För arbetarklassens söner framstår gymnasieutbildningen som den mest betydande nivån. Det är här de avgörande utbildningsinvesteringarna görs och avstampet ut i arbetslivet sker. Särskilt stor betydelse för denna grupp har utbildningar inom teknik och tillverkning, där de dominerar helt. Bland det fåtal som fortsätter till högre studier är det framför allt kortare högskoleutbildningar inom just teknik som attraherar. Arbetarklassens döttrar har inte samma självklara förhållande till gymnasieutbildningen. Gymnasieutbildningens förändrade karaktär från yrkesförberedande till alltmer högskoleförberedande utbildning har sannolikt haft störst konsekvenser för arbetarklassens döttrar som gått från att använda gymnasieutbildningen som en yrkesutbildning mot vård och omsorg till att gå gymnasieutbildningar som primärt förbereder för fortsatta studier. Väl i högskolan är det kortare utbildningar inom vård och omsorg och lärande som är i särklass de vanligaste valen av utbildningar inom denna grupp. En inte ringa del av expansionen av den högre utbildningen förklaras av att arbetarklassens döttrar inte klarar sig med en gymnasieutbildning utan behöver gå vidare till högre studier för att få anställningar inom sjukvården, omsorgen och utbildningsväsendet.

Dessa typer av utbildningsstrategier står i stark kontrast till dem som den övre medelklassens söner och döttrar utvecklar. En första skillnad är att för dessa har gymnasieskolan sedan åtskilliga decennier primärt fungerat som en studieberedande nivå och de studieförberedande utbildningarna, framför allt den naturvetenskapliga utbildningen, har varit och är självklara val. En andra skillnad är att sönerna och döttrarna i stort väljer samma utbildningar, framför allt naturvetenskaplig utbildning. Det finns dock könsskillnader även inom den övre medelklassen. Dessa uttrycks främst bland dem där det ekonomiska kapitalet väger tyngre än utbildningskapitalet (exempelvis företagsledare), där pojkarna framför allt väljer teknisk utbildning medan flickorna återfinns på ekonomisk och samhällsvetenskaplig utbildning. I och med att gymnasieskolan primärt används i ett studieförberedande syfte fungerar högskolan som den del av utbildningsväsendet som förbereder för yrkeslivet för övre medelklassens barn. Högskolan

används synnerligen selektivt. Det är framför allt längre yrkesutbildningar som läkarutbildningen, juristutbildningen och civilingenjörsutbildningar som gäller. Likaså prioriteras de traditionella och stora universiteten och fackhögskolorna.

Utbildningar som arbetarklassens söner och döttrar återfinns på undviks ofta. Även i högskolan möts den övre medelklassens söner och döttrar i större utsträckning än söner och döttrar till andra sociala klasser. Läkarutbildningen intar i högskolan den position som den naturvetenskapliga utbildningen har i gymnasieskolan. De könsskillnader som existerar är återigen vanligare bland den ekonomiska fraktionens barn, där sönerna väljer civilingenjörsutbildningar och döttrarna återfinns på ekonomiutbildningar.

Förändring över tid – allt massivare utbildningsinvesteringar av kvinnor

Det svenska utbildningssystemet har genomgått (och genomgår just nu) stora förändringar. Män och kvinnor förhåller sig till dessa förändringar på olika sätt och bidrar också på olika vis till att förändra systemet.

Gymnasieskolan har under åren kommit att bli allt mindre yrkesförberedande och allt mer högskoleförberedande. Detta har i synnerhet påverkat kvinnorna, som också tydligast bidragit till omsvängningen av gymnasieskolan. De har i större utsträckning än männen lämnat de yrkesförberedande utbildningarna till förmån för de högskoleförberedande, samtidigt som de också allt mer frekvent valt de yrkesförberedande program som är minst yrkesförberedande och som i realiteten förutsätter vidare studier för att kvalificera för övergång till arbetslivet.

Parallellt med gymnasieutbildningens förändrade karaktär har högskolan byggts ut kraftigt. Antalet studenter nästan fördubblades under 1990-talet. Kvinnorna har dock ökat sitt antal i större utsträckning än männen och detta har lett till att högskolan rymmer allt större andelar kvinnor. Sedan år 2000 utgör kvinnorna ungefär 60 procent av samtliga studenter. En effekt av kvinnornas ökande tillströmning till den högre utbildningen är att många tidigare mansdominerade längre yrkesutbildningar nu kommit att bli antingen kvinnodominerade eller könsbalanserade. Kvinnornas intåg och i vissa fall övertaganden av de mest prestigetyngda

utbildningarna ska dock inte tolkas som att männen helt trängts undan.

Civilingenjörsutbildningarna är fortfarande tydligt mansdominerade och synnerligen viktiga utbildningar för männen. Det sker även en könsdifferentiering inom de mer könsbalanserade utbildningarna, där männen tenderar att välja de inriktningar och specialiseringar som leder till de mest välbetalda och prestigetunga positionerna på arbetsmarknaden.

Hur ska då kvinnornas allt mer omfattande investeringar i utbildning förstås? Vi har pläderat för att utbildningssystemet ska ses som just ett system, där val på en viss nivå har konsekvenser för vilka möjligheter som står till buds på en annan nivå. Här finner vi en delförklaring. I och med att kvinnorna i allt mindre utsträckning läst yrkesförberedande utbildningar i gymnasiet har högre studier blivit en nödvändighet för kvinnor för att få tillträde till arbetsmarknaden. Detta måste också förstås utifrån att det inom de yrkessektorer som många kvinnor orienterar sig mot, vård, omsorg och utbildning, skett en omstrukturering med allt färre okvalificerade yrken och allt fler yrken som ställer krav på högre utbildning, vilket i sin tur kan förklara varför kvinnor initialt väljer bort de yrkesförberedande gymnasieutbildningarna – dessa har i praktiken upphört att vara yrkesförberedande inom de områden som kvinnorna föredrar.

Olika konkurrenssituationer

Vi visar att utbildningsfälten har tydliga manliga respektive kvinnliga områden och att män och kvinnor utvecklar mycket olika banor genom utbildningsfälten. Resultaten pekar mot att vi kan urskilja tre sfärer i utbildningsfälten, en för kvinnorna, en för männen och en könsneutral sett till andelarna kvinnor och män. Givet de olika banor männen och kvinnorna tar genom utbildningssystemet kan vi också tala om tre skilda banor, en för kvinnorna, en för männen och en könsblandad. Dessa sfärer och banor är givetvis starkt relaterade till varandra. Flickorna går till den sfär i gymnasieskolan som domineras av dem själva och fortsätter till motsvarande sfär i den högre utbildningen för att sedan övergå till den del av arbetsmarknaden där kvinnorna är mest överrepresenterade. Pojkarna går till den del av gymnasieskolan där de är mest numerära för att antingen gå vidare till en mansdominerad arbetsmarknad eller fortsätta vidare till högre studier inom männens

högskola för att därefter gå vidare till ett arbetsliv dominerat av män. Mellan dessa sfärer finner vi en bana som väljs av både flickor och pojkar med mycket tillgångar och som går genom ett könsbalanserat utbildningslandskap.

Utbildningsfältens olika könsmissigt differentierade sfärer och mäns och kvinnors olika utbildningsbanor har till konsekvens att det råder skilda konkurrensvillkor för män och kvinnor. Inom den kvinnodominerade utbildningssfären konkurrerar framför allt kvinnor med andra kvinnor och inom den mansdominerade utbildningssfären konkurrerar främst män med andra män. Endast i den könsbalanserade sfären råder en konkurrenssituation där män och kvinnor konkurrerar med varandra. Givet de olika betygsmässiga förutsättningar män och kvinnor har, är männen, som generellt sett har lägre betyg än kvinnorna, vinnarna i ett könsuppdelat system. Männen får en förhållandevis stor sfär där de endast konkurrerar med varandra och där betygsunderläget mot kvinnorna saknar relevans. Samtidigt avspjälkas en stor del av kvinnorna till den kvinnligt dominerade utbildningssfären, vilket reducerar gruppen kvinnor som konkurrerar om utbildningsplatserna i den sfär där det råder konkurrens mellan könen. Männens fördel av ett könssegregerat utbildningsväsende ska dock inte överdrivas. Kvinnornas betygsmässiga övertag är så stort, och avspjälkningen av kvinnor till den kvinnliga sfären sker inte främst bland dem som har de högsta betygen, vilket sammantaget leder till att allt fler utbildningar inom den könsbalanserade sfären ökar sina andelar kvinnor.

De könsseparerade utbildningssfärerna är vidare kopplade till könsdifferentierade arbetsmarknader, och förhållandet mellan utbildning och yrkespositioner varierar mellan yrkessektorerna. Framför allt finns avgörande skillnader mellan männens och kvinnornas yrkessektorer. Kvinnodominerade områden av arbetsmarknaden, som vård och utbildning, omfattar ofta så kallade professionsyrken där utbildning är avgörande för tillträde till yrket. De yrkessektorer som domineras av män, tillverkning och teknik, har vanligen en lösare koppling mellan utbildning och yrke. Detta gör att kvinnor befinner sig i positioner på arbetsmarknaden där de åtminstone har den utbildning som yrkespositionen kräver (annars hade de inte nått positionen) men vanligt är också att de har mer utbildning än positionen kräver (det finns ingen spärr mot att ha för

mycket utbildning), medan män ofta har rätt utbildning i förhållande till yrkespositionen eller till och med för lite utbildning i relation till vad positionen normalt sett förutsätter (eftersom det inte finns några formella krav på utbildning för att bli anställd). Dessa former av mismatchning på arbetsmarknaden tenderar således att ge kvinnorna sämre betalt för sina utbildningsinvesteringar och kompensera männen för sina bristande investeringar i utbildning (och kanske ge dem utdelning för andra former av investeringar).

Förskjutningar i värderingen av utbildningskapital?

Utbildning värderas olika av män och kvinnor. Kvinnors högre betyg kan ses som kvitton på större tidsmässiga investeringar i utbildning. Likaså lägger en större andel bland kvinnorna ned åtskillig tid på att utbilda sig på högskolenivå. Kvinnor är också mer benägna att slutföra sina studier. Samtidigt verkar kvinnornas tunga investeringar i utbildning inte ge avkastning på arbetsmarknaden. Vi menar att dessa könsskillnader i utbildningsinvestering och position på arbetsmarknaden dels beror på att män och kvinnor befinner sig i olika utbildningsfärer, riktade mot olika delar av arbetsmarknaden, med vitt skilda villkor och rekryteringsmönster, dels betingas av att där män och kvinnor konkurrerar om arbetspositioner drar män ofta det längsta strået utifrån andra meriter och tillgångar än just de utbildningsmässiga.

Den fråga vi avslutningsvis vill ställa är vad utbildningsexpansionen och kvinnornas framflyttade positioner, framför allt inom det högre utbildningsväsendet, kommer att innebära för mäns och kvinnors utbildningsstrategier och yrkesbanor. Här kan vi tänka oss flera olika scenarier. Givet att utbildningsinvesteringar inte är helt determinerande för arbetsmarknaden kan man tänka sig en utveckling där utbildningsinvesteringar gör att individer kommer med i konkurrensen om yrkespositioner, men där annat krävs för att verkligen få en anställning. Utbildning blir med andra ord i större utsträckning än i dag ett nödvändigt men inte tillräckligt villkor. Konsekvensen av detta är att män i större utsträckning kommer att använda sig av utbildningssystemet för att uppnå nödvändiga kvalifikationer men parallellt därmed fortsätta att satsa på sådant som reellt leder till positioner på arbetsmarknaden. Att fler män satsar på utbildning kommer att leda till en ökad konkurrens inom utbildningssystemet. En annan konsekvens är att de män som saknar

utbildningsmeriter framöver inte kommer att komma i fråga för anställningar i den utsträckning som tidigare gällt. Kvinnor, som redan nu har ett försprång vad gäller utbildningsmeriter, kommer sannolikt att i större utsträckning ta upp kampen om de andra tillgångar som är nödvändiga för att erhålla konkurrensutsatta positioner.

Ett annat scenario är att kvinnornas ökade satsning på utbildning gör att männen tappar sitt grepp om utbildningssystemet och att kvinnorna till skillnad från männen ytterst kommer att definiera utbildningskapitalets innehåll. Detta kommer sannolikt inte att ske utan starkt motstånd. Vi kan redan nu se en växande oro över att kvinnorna tar över allt fler längre yrkesutbildningar och olika försök – ofta misslyckade – har gjorts för att kvotera in män till utbildningar som veterinärutbildningen och psykologutbildningen. En trolig konsekvens av att kvinnorna ytterst kommer att definiera utbildningskapitalet inom ramen för det offentliga utbildningsväsendet är att detta slags tillgång devalveras och att tillgångar förvärvade utanför utbildningssystemet kommer att värderas högre. Man kan exempelvis tänka sig att företagen lägger än större vikt vid sina egna interna utbildningar, där man själv kontrollerar antagningen och innehållet.

Val i relation till fält

Några ord också om individers val i relation till fält av olika slag. Vi har med den förklaringsmodell som ligger till grund för våra analyser ambitionen att överbrygga klyftan mellan förklaringar som hänvisar till överindividuella strukturer och förklaringar som lägger vikt vid individens (val)frihet. Individer träffar förvisso val men det tillgängliga spektrumet av val är begränsat så att säga både inifrån och utifrån. Dels begränsas individen av sitt bagage. Viljan att välja är formad av de tillgångar hon eller han bär med sig från uppväxten och de ackumulerade hittillsvarande erfarenheterna. Dels begränsas förstås valen av hur den sociala världen är ordnad. De kartor som vi visar nedan bör tänkas som sociala kraftfält där sannolikheten att inta en viss position är större eller mindre givet en individs egenskaper som kön, socialt ursprung och utbildningsmeriter.

Fälten har också den funktionen att de orienterar synfältet. De positioner som blir synliga och framför allt identifieras som intressanta är de som ligger närmast i fältet. För kvinnor i den nedre

vänstra delen av högskolefältet ter sig förskollärarytbildningen, sjuksköterskeutbildningen och socionomutbildningen som intressanta och tänkbara val, medan kortare ingenjörprogram på männens sida av högskolefältet eller läkarprogrammet högst upp i högskolefältet förvisso är synliga, men framstår som ointressanta. Andra utbildningar långt bort i fältet är sannolikt inte synliga över huvud taget. Exempelvis vittnar många med lite resurser med sig hemifrån om att det först var vid förberedande konstutbildningar som de fick höra talas om Konsthögskolan i Stockholm och förstod att det var dit man borde söka sig om man hade ambitioner att slå sig in på konstfältet. På motsvarande sätt framträder olika varianter av ingenjörutbildningar som mest intressanta för männen från arbetarhem i högskolefältets nedre högra del, medan utbildningar till förskollärare, socionom eller sjuksköterska eller läkare för den delen ter sig mindre intressanta för att inte säga direkt otänkbara.

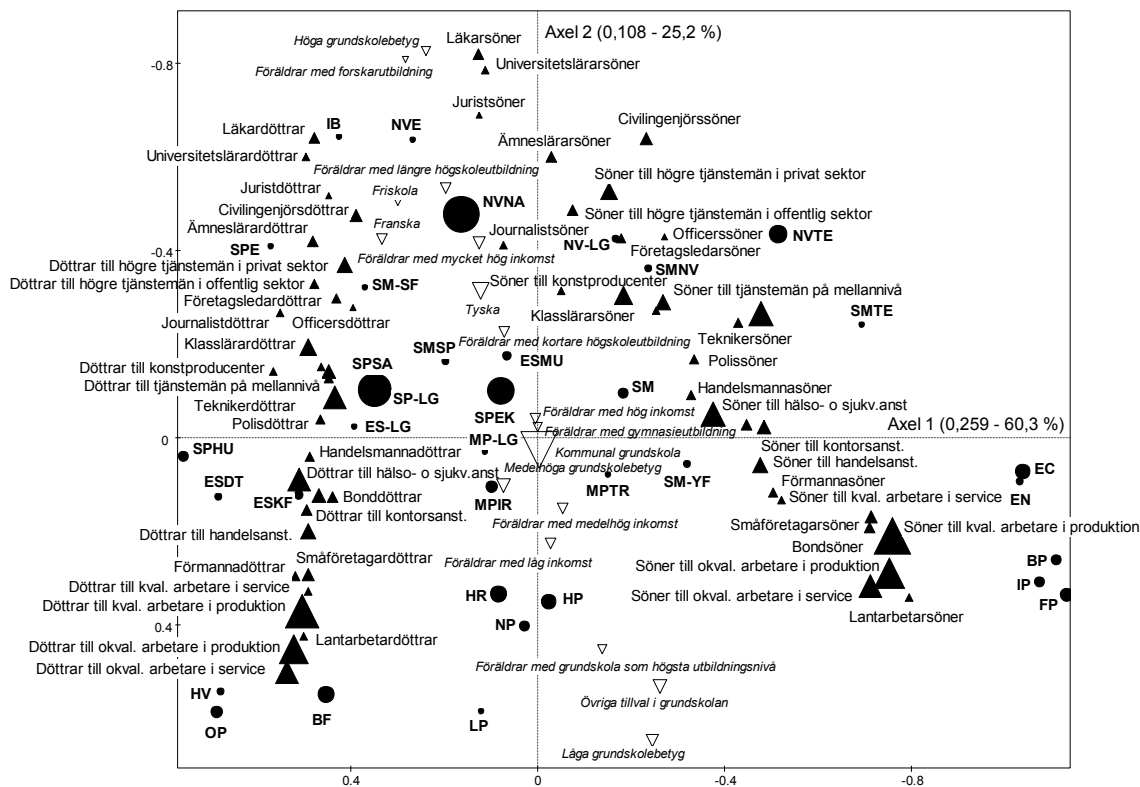
I analogi med fysiska kraftfält behöver individer genomföra ett omfattande arbete för att flytta på sig i utbildningsfälten och för att bryta sig loss från inslagen bana. Dessutom krävs mer arbete för att röra sig över längre sträckor. Rörelser i olika riktning förutsätter också olika former av insatser. Rörelser uppåt i vertikal riktning i fältet fordrar ofta ytterligare ansamling av utbildningsmeriter. Låga gymnasiebetyg kan kompenseras med höga poäng på högskoleprovet. Avsaknad av studieförberedande utbildning kan tas igen via Komvux. Samtidigt innebär också en rörelse uppåt i rummet att andelen studenter från mer resursstarka hem ökar. För individer som kommer från mer blygsamma hemförhållanden kan det bli fråga om att anpassa sig till en studiemiljö präglad av individer från helt andra uppväxtförhållanden och med andra livsstilar än vad man är van vid. Klassresor nedåt i det sociala rummet förutsätter också en form av arbete, framför allt för att hantera eventuella egna tidigare förväntningar och inte minst förväntningarna från omgivningen.

Sociala förflyttningar i så att säga horisontell riktning, det vill säga inte uppåt eller nedåt, är som regel mindre problematiska så länge det inte handlar om alltför stora avstånd, såsom när män föredrar en utbildning med jämn könsbalans framför en mansdominerad, eller när kvinnor går från en kvinnodominerad utbildning till en könsbalanserad. Att däremot som kvinna flytta sig hela vägen till en utbildning dominerad av män eller att som man påbörja en kvinnodominerad utbildning förutsätter andra insatser. Ofta

inbegriper detta att man behöver göra flera könsöverskridande val, att som kvinna läsa en teknisk gymnasieutbildning på gymnasiet och sedan fortsätta med en civilingenjörsutbildning, eller som man läsa barn- och fritidsprogrammet på gymnasiet och sedan förskolläraryrket i högskolan. Det handlar också om att klara av att vistas i en miljö som domineras av det motsatta könet med allt vad detta innebär.

Strukturerna och individernas val bör alltså förstås i relation till varandra. Individernas val bidrar primärt till att upprätthålla strukturerna. Att inte större förändringar av strukturerna sker beror på att strukturerna sätter gränser för handlandet och valmöjligheterna. För att överskrida dessa gränser krävs omfattande arbetsinsatser av större grupper, gärna i samband med förändringar av betingelserna för strukturerna.

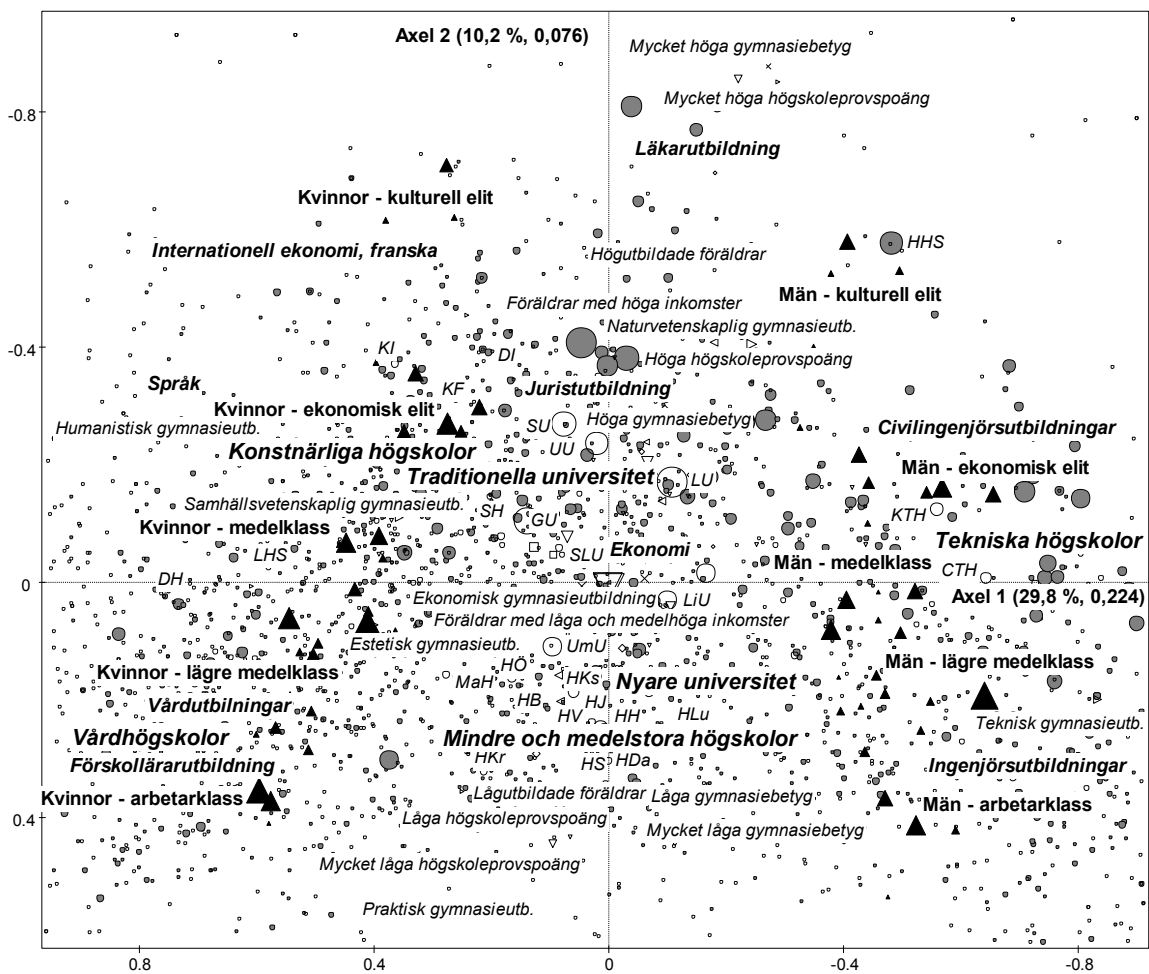
Figur 1. Det svenska gymnasiefältet. Nationella program och grenar samt 32 sociala grupper uppdelade efter kön som aktiv variabel. Elever i årskurs 2, läsåren 1997–2000.

Förkortning	Program/Gren/Lokal gren	Förkortning	Program/Gren/Lokal gren
BF	Barn och fritidsprogrammet	MP-LG	Medieprogrammet – Lokal gren
BP	Byggprogrammet	NP	Naturbruksprogrammet
EC	Elprogrammet	NVE	Naturvetenskapsprogrammet – Engelsk variant
EN	Energiprogrammet	NVNA	Naturvetenskapsprogrammet – Naturvetenskap
ES-LG	Estetiska programmet – Lokal gren	NVTE	Naturvetenskapsprogrammet – Teknik
ESDT	Estetiska programmet – Dans och teater	NV-LG	Naturvetenskapsprogrammet – Lokal gren
ESKF	Estetiska programmet – Konst och förgivning	OP	Omvårdnadsprogrammet
ESMU	Estetiska programmet – Musik	SM	Specialutformat program
FP	Fordonsprogrammet	SMNV	Specialutformat program med inriktning mot NV
HP	Handels- och administrationsprogrammet	SMSP	Specialutformat program med inriktning mot SP
HR	Hotell- och restaurangprogrammet	SM-SF	Specialutformat program med inriktning mot andra studieförberedande utbildningar
HV	Hantverksprogrammet	SM-YF	Specialutformat program med inriktning mot yrkesförberedande utbildning
IB	International baccalaurate	SPE	Samhällsvetenskapsprogrammet – Engelsk variant
IP	Industriprogrammet	SPEK	Samhällsvetenskapsprogrammet – Ekonomi
LP	Livsmedelsprogrammet	SPHU	Samhällsvetenskapsprogrammet – Humanistisk
MPIR	Medieprogrammet – Information och reklam	SPSA	Samhällsvetenskapsprogrammet – Samhällsvetenskap
MPTR	Medieprogrammet – Tryckmedia	SP-LG	Samhällsvetenskapsprogrammet – Lokal gren

Kartan över gymnasiefältet, Figur 1, illustrerar totalpopulationen av samtliga gymnasieelever i årskurs 2 i Sverige som återfanns inom de nationella programmen inklusive deras grenar åren 1997 till 2000 och är därför heltäckande. Sammantaget rör det sig om cirka 370 000 individer som sammanfattas i analysen. Två variabler är aktiva i denna korrespondensanalys, elevernas val av gymnasieprogram (fyllda cirklar i diagrammet) och elevernas sociala ursprung uppdelat på kön (fyllda trianglar i diagrammet).

Figur 2. Det svenska högskolefältet hösten 1998, 32 sociala grupper efter kön.

Aktiva variabler: De fyllda trianglarna avser sociala grupper efter kön och de fyllda cirklarna utbildningar per lärosäte. **Supplementära variabler.** Ofyllda trianglar med basen uppåt: Studenternas gymnasiebetyg. Ofyllda trianglar med basen åt höger: Studenternas gymnasieutbildning. Ofyllda trianglar med basen åt vänster: Studenternas poäng på högskoleprovet. Ofyllda trianglar med basen nedåt: Studenternas föräldrars utbildningsnivå. Ofyllda kvadrater: Studenternas föräldrars inkomstnivå. Ofyllda ringar indikerar lärosäten förkortade efter gängse förkortningar, se Högskoleverket, *Årsrapport för universitet & högskolor 1997*, Högskoleverkets rapportserie 1998:23 R, Stockholm 1998, s. 5. Fet kursiv stil: sammanfattning av utbildningar och lärosäten. Normal fet stil: sammanfattning av sociala grupper efter kön.

Av Figur 2, som bygger på data över samtliga studenter registrerade höstterminen 1998, framgår att det svenska högskolefältet uppvisar en likartad struktur som gymnasieskolan: en triangulär form där skillnaderna mellan könen är som störst bland de grupper som har minst av ekonomiska, kulturella och utbildningsmässiga tillgångar och där könen möts bland samhällets mer resursstarka grupper, speciellt bland dem som besitter mest utbildningstillgångar. Denna struktur är påfallande stabil och kartlagts i flera studier.

Vidare läsning:

Texten är hämtad från rapporten *Utbildningssociologiska analyser av könsskillnader i utbildningssystemet och arbetslivet* av Ida Lidegran, Mikael Börjesson, Caroline Olsson & Donald Broady, *Utbildnings- och kultursociologi (SEC)*, Uppsala universitet, som var resultatet av ett uppdrag från Delegationen för jämställdhet i arbetslivet (JA-delegationen). Resultaten som presenteras i denna rapport utgår framför allt från olika undersökningar som genomförts inom forskningsgruppen för utbildnings- och kultursociologi (SEC), www.skeptron.uu.se/broady/sec/. Analysen i figur 1 är tidigare publicerad i bland annat Broady, Donald & Börjesson, Mikael: "En social karta över gymnasieskolan", s. 90–99 i *Ord&Bild*, nr 3–4 2006. Figur 2 kan jämföras med analyserna i Broady, Donald, Börjesson, Mikael & Palme, Mikael: "Det svenska högskolefältet under 1990-talet. Den sociala rekryteringen och konkurrensen mellan lärosätena", s. 13–47, 135–154 i *Furusten*, Thomas (red.): *Perspektiv på högskolan i ett förändrat Sverige*, Högskoleverket, Stockholm 2002, där vi har använt oss av en klassificering i 300 olika utbildningar. Denna klassificering ger samma grundstruktur som den här presenterade.

SKOLLÄRARE. REKRYTERING OCH UTBILDNING.

Emil Bertilsson, lektor i utbildningssociologi, Uppsala universitet

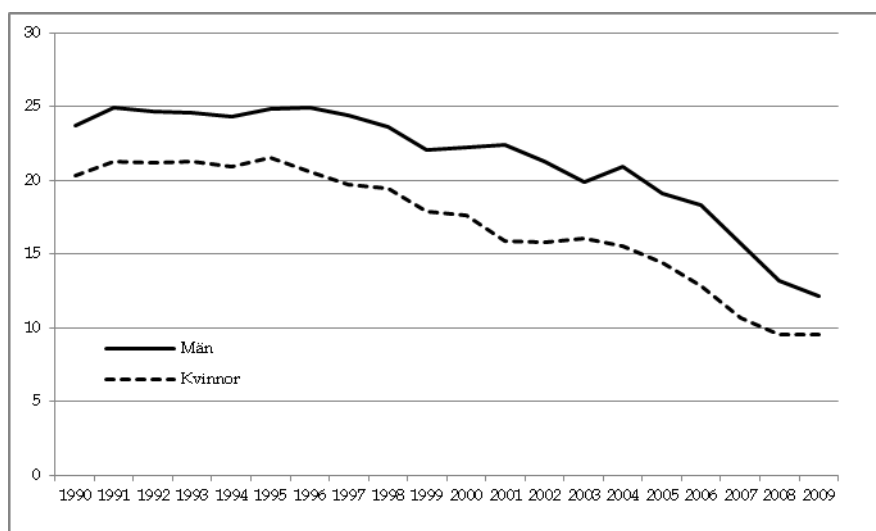
För knappast någon annan högskoleutbildning har söktrycket sjunkit lika kraftigt som till lärarutbildningarna. Studerar man vilka som söker sig till läraryrket, utbildar sig till lärare och arbetar som lärare visar utvecklingen de senaste 30 åren att skolläraryrket blivit både mer homogent och heterogent. En utveckling mot likartade arbetsvillkor samspelar med likartad rekrytering av studenter med allt lägre socialt ursprung och utbildningskapital. I takt med skolväsendets ökade differentiering, har dock skillnaderna mellan lärare som är verksamma vid olika skolor och i olika lokalsamhällen ökat. Det är dessa – när man talar om läraryrkets status och lärarutbildningarnas attraktionskraft – ofta förbisedda sociala och demografiska villkor som behandlas i avhandlingen *Skollärare. Rekrytering till utbildning och yrke 1977–2009*. Utgångspunkten är att analysera å ena sidan de förändringar som rekryteringen till lärarutbildningarna genomgått avseende studenternas olika tillgångar och resurser samt å andra sidan lärarnas positioner på arbetsmarknaden i ett mer differentierat utbildningslandskap.

Inte längre lärarbarn som blir lärare

En indikator på att rekryteringen till lärarutbildningarna har förändrats är att det kort sagt inte längre är lärarbarn som blir lärare. Ingen annan yrkesgrupps barn har i samma takt förvunnit från lärarutbildningarna (en utveckling som åskådliggörs i diagram 1 nedan). Mer generellt formulerat: sedan 1990-talet har lärarstudenterna i allt högre grad rekryterats från hem med allt mindre av kulturellt kapital, vilket bland annat innebär minskande utbildningstillgångar hos föräldrarna. Än mer markant är att lärarstudenternas egna studiemeriter minskat. Studenter med någorlunda goda skolbetyg och resultat på högskoleprovet väljer i större utsträckning bort lärarutbildningarna och söker sig mot högskoleutbildningar där konkurrensen om platserna är större. Samtidigt visar analyserna att de interna variationerna är stora och att vissa lärarutbildningsinriktningar har påverkats i högre utsträckning.

Särskilt stort är tappet inom ämneslärarutbildningarna, exempelvis inom de med inriktning mot matematik/naturkunskap och samhällsvetenskap, utbildningar som tidigare var mer selekterade rekryteringsmässigt och hade ett söktryck som låg i paritet med några av högskolans mest populära utbildningar. De sociala avstånden mellan lärarutbildningar med inriktning mot de äldre åldrarna och lärarutbildningar med inriktning mot de yngre åldrarna har därför minskat över tid, vilket lett fram till en homogenisering av rekryteringsmönstren.

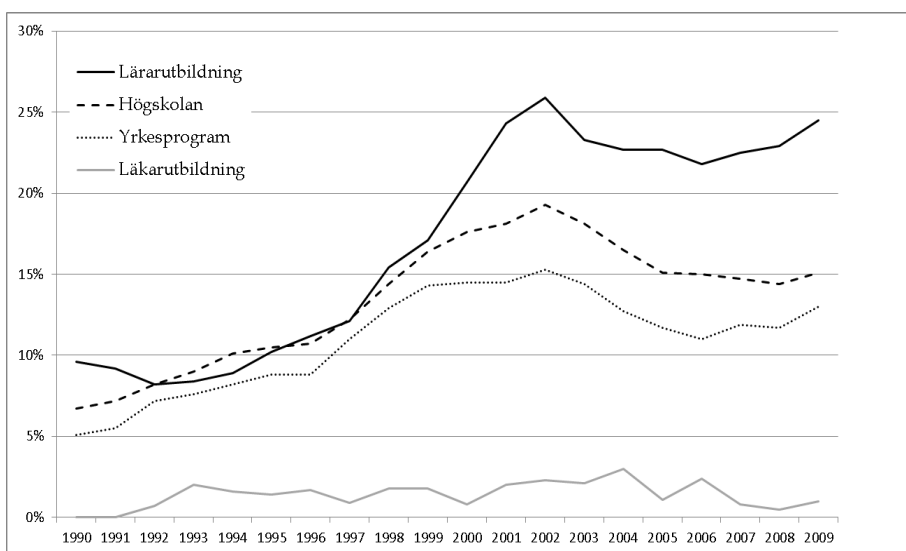
Diagram 1. Andelen män respektive kvinnor på lärarutbildningarna med minst en förälder som arbetat/arbetar som lärare 1990–2009.

En betingelse för dessa beskrivna rekryteringsförändringar var högskolans expansion kring 1900-talets sista decennium. Under de femton åren 1988–2003 fördubblades antalet studenter, från 188 000 till 398 000, en expansion som inte går att härleda till ökade ungdomskullar. Före denna expansion var lärarutbildningarna en mycket större del av högskolan och ett naturligt val för många blivande studenter. När utbildningsalternativen blev fler stod sig lärarutbildningarna slätt i konkurrensen om framför allt de kulturellt bemedlade studenterna, vilka tidigare varit ganska många, särskilt bland blivande ämneslärare. Högskolans expansion har på ett plan inneburit en demokratisering; allt fler studenter från hem med lite studievana i hemmet läser vid landets högskolor och universitet.

Utvecklingen under de senaste decennierna har dock inneburit att skillnaderna inom högskolesystemet mellan olika utbildningar ökat. Medan lärarutbildningarna samlar studenter med allt mindre tillgångar med sig i bagaget ökar eller bibehåller vissa utbildningar sin mer selektiva rekrytering. Denna utveckling beskrivs på ett översiktligt vis i diagram 2 nedan. Andelen lärarstudenter med låga gymnasiebetyg ökar kraftigt från början av 1990-talet och framåt medan exempelvis läkarutbildningen är relativt opåverkad under hela perioden 1990–2009.

Diagram 2. Nybörjare på lärarutbildningar och läkarutbildningar samt genomsnitt för högskolan, andel med låga gymnasiebetyg (< 12,0 i jämförelsetal), 1990-2009.

Omvandlingen av läraryrket i sig kan ses som en annan förutsättning för den ändrade rekryteringen till lärarutbildningarna. Exempelvis har de senaste decenniernas skolpolitik drivit fram en homogenisering av skollärarkårens anställnings- och arbetsvillkor. I denna utveckling har förskolläraernas löner ökat betydligt mer än genomsnittet för samtliga yrken i arbetslivet, medan ämnesläraernas och grundskolläraernas löneutveckling varit svag.

Samtidigt har lärarnas arbetsvillkor varit på tapeten. I professionsteoretiska termer talar man om en utveckling som lett mot en deprofessionalisering av skolans lärare, där förändrad styrning utifrån New Public Management-modeller inneburit ökade administrativa göromål för lärarna. Studier pekar också mot att allt fler lärare är missnöjda med sin arbetsituation och funderar på att lämna yrket.

En annan demografisk faktor av betydelse är åldersfördelningen inom lärarkåren. Från slutet av 1990-talet och ett drygt decennium framöver inträffade ett skarpt generationsskifte när de många lärare som trätt in i yrket under 1960- och 1970-talen pensionerades. Lärarkåren förnyrades påtagligt. Samtidigt förvann lektorerna. För ett sekel sedan hade bortåt var tredje läroverkslärare licentiat- eller doktorsexamen. Fortfarande i början av 1990-talet fanns 1 600 lektorer i gymnasieskolorna. Sedan början av 2000-talet har antalet varit nere i ett par hundra.

Gymnasielärarnas rum – exemplet Uppsalas gymnasiefält

För att fullt ut förstå de sociala konsekvenserna av de förändringar som skett i rekryteringen till lärarutbildningarna behövs även analyser av vad som sker på lärarnas arbetsmarknad. Ett sätt att närma sig denna arbetsmarknad är att beskriva den som ett socialt rum i vilket lärare intar olika positioner på basis av de tillgångar (såsom utbildningstillgångar, professionella tillgångar och social bakgrund) man besitter. Nedan beskrivs ett sådant gymnasielärrum med utgångspunkt i Uppsalas gymnasiefält. De huvudsakliga analyserna består av två varianter av korrespondensanalys. Inledningsvis presenteras en enkel korrespondensanalys av Uppsala gymnasieskolor och program utifrån de elever de rekryterar. Därefter analyseras gymnasielärarna i en multipel korrespondensanalys där lärarnas tillgångar sätts samman med de tillgångar som de olika skolorna besitter.

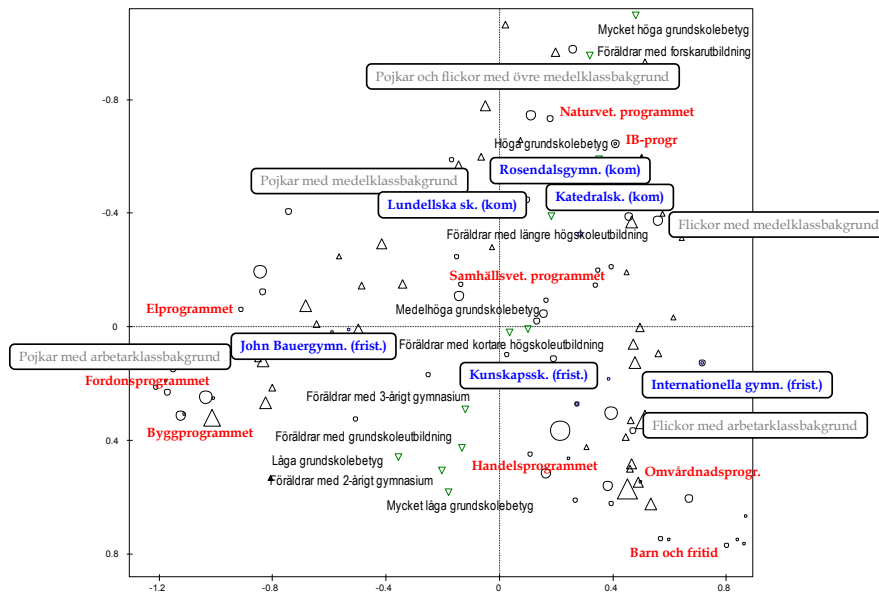
I den enkla korrespondensanalysen av Uppsalas gymnasieskolor, där elevernas kön och sociala ursprung utgör de aktiva komponenterna, går att urskilja ett par tydligt särskiljande dimensioner. Dessa synliggörs i graf 1 nedan. Den första dimensionen (den vågräta) utgörs av skillnader mellan å ena sidan flickdominerade utbildningar och å andra sidan pojkdominerade utbildningar. Särskilt tydlig är denna åtskillnad när det gäller de yrkesförberedande gymnasieprogrammen.

I den klart pojkdominerade polen återfinns exempelvis byggprogrammet, fordonsprogrammet, energiprogrammet och elprogrammet som står i opposition i denna första axel till exempelvis det flickdominerade omvårdnadsprogrammet, barn- och fritidsprogrammet och handelsprogrammet. Den andra dimensionen

(den lodräta) utgörs av en socialt hierarkisk åtskillnad där vi kan konstatera stora skillnader mellan å ena sidan program som samlade elever med mycket tillgångar – högt socialt ursprung, hög utbildningsnivå och höga inkomster hos föräldrarna och höga betyg från grundskolan – och å andra sidan program som rekryterar elever med mer begränsade tillgångar. Det naturvetenskapliga programmet intar i detta rum en särställning som ett program som rekryterar både pojkar och flickor med mycket tillgångar med sig.

Utifrån de enskilda gymnasieprogrammets rekrytering kan sedan skillnader tydliggöras mellan olika skolor i detta rum. Skolor som har en övervikt av yrkesförberedande program har också socialt mindre selekterad elevsammansättning och beroende av vilken typ av yrkesförberedande program de erbjuder hamnar de dessutom på skilda positioner längs den axel som definieras av skillnader mellan könen. Även i den socialt hierarkiska dimensionen framträder tydliga skillnader mellan skolor. Särskilt märkbara är avstånden mellan skolor som i huvudsak erbjuder studieförberedande program kontra de skolor med i huvudsak yrkesförberedande program, men det finns också skillnader som inte kunde förklaras utifrån på de typer av utbildningar som skolorna gav. En sådan skillnad framträdde mellan några av de traditionella läroverken – Katedralskolan och Lundellska skolan – och andra kommunala skolor – exempelvis Rosendalsgymnasiet – och de fristående skolorna med studieförberedande program – exempelvis Internationella gymnasiet och Kunskapsskolan – där de förstnämnda har en socialt sett mer selektiv rekrytering med en större andel elever med mycket utbildningstillgångar.

Figur 3. En social karta över Uppsalas gymnasieskolor 2005-2008.

Efter att ha klarlagt den sociala struktur som präglar Uppsalas gymnasieskolor i termer av vilka elever de rekryterar användes en specifik multipel korrespondensanalys där lärares egenskaper ingår som aktiva variabler för att analysera lärarnas fördelning på de olika skolorna i Uppsala. De totalt sex variabler som ingår i analysen har delats in i tre huvudgrupper med två variabler i varje.

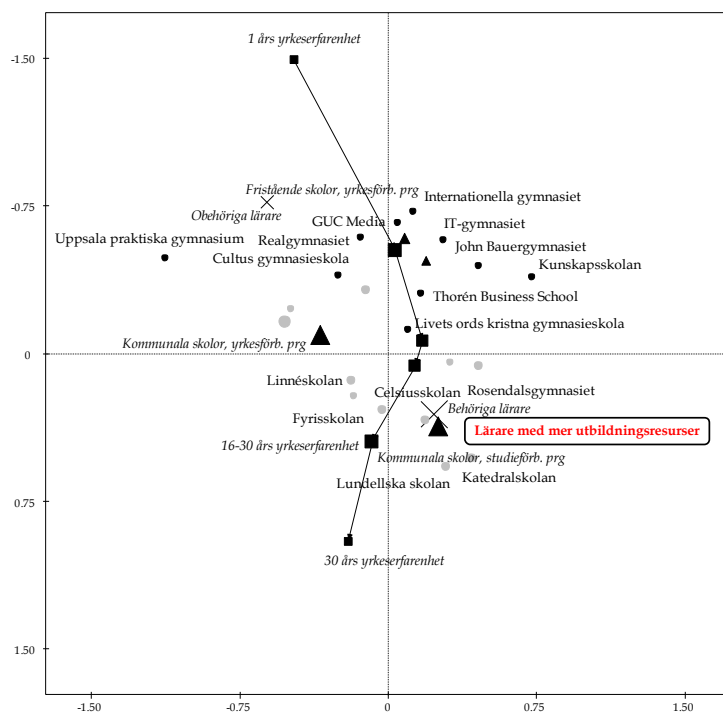
En första grupp variabler är relaterad till den enskilde lärarens anställning och position på arbetsmarknaden (deras löneinkomst och huruvida man är fast eller tillfälligt anställd), en andra grupp variabler är relaterad till lärarens utbildning (deras utbildningsnivå och vilken högskola/universitet man läst vid) och slutligen en tredje grupp variabler som är relaterad till lärarens sociala bakgrund (föräldrarnas yrkesposition och yrkessektor). Det gymnasielärarrum som är ett resultat av denna analys karaktäriseras av tre betydelsebärande dimensioner varav de två första är de mest centrala. En första, en social dimension, separerar lärare med högre socialt ursprung och lärare vilkas föräldrar själva arbetar inom undervisningssektorn från lärare med lägre socialt ursprung vilkas föräldrar varit verksamma inom sektorerna jordbruk, industri och handel/service. En andra dimension är tydligt kopplad till lärarnas position på arbetsmarknaden och gör åtskillnad mellan lärare med stabil position på arbetsmarknaden – fasta anställningar och de högsta lönenivåerna – och med mer egna utbildningstillgångar från de lärare som karakteriserades av en mindre stabil position –

tillfälliga anställningar och låga lönenivåer – och mindre utbildningstillgångar. Den andra axeln i denna analys framstår som särskilt intressant då den synliggör en åtskillnad i status på arbetsmarknaden.

Då analysen av lärare relaterades till en analys av elevrekryteringen – närmare bestämt till hur skolor och utbildningsinriktningar fördelar sig i ett rum där positionerna bestäms av elevernas sociala ursprung – klargjordes skillnader mellan framför allt de fristående skolorna och de kommunala skolorna. De senare intog en position i rummet där lärarna i större utsträckning hade mer meriter, längre yrkeserfarenhet och en mer stabil position på arbetsmarknaden. Det fanns också tydliga skillnader inom gruppen kommunala skolor. Särskilt utmärkande var de två tidigare läroverksskolorna Katedralskolan och Lundellska skolan som mer än några andra skolor stod i opposition till de fristående gymnasieskolorna vad gällde lärarnas tillgångar. Utmärkande för just dessa två skolor var att de också i större utsträckning rekryterade elever från hem med mycket tillgångar av olika slag, särskilt utbildningstillgångar.

En viktig slutsats av dessa analyser var att bland de skolor där de utbildningsmässiga och sociala tillgångarna bland eleverna var stora tenderade lärarkårens samlade tillgångar, särskilt utbildningstillgångar, att vara stora, vilket i sin tur ytterligare bidrog till den höga koncentrationen av utbildningskapital.

Figur 4. Uppsalas gymnasielärarrum 2008, gymnasieskolors positioner.

Sammanfattningsvis demonstrerar dessa resultat hur resursstarka lärare, i ett mer marknadsanpassat utbildningssystem, kan fungera som en institutionell tillgång för enskilda skolor. Men vilket värde man ger erfarna eller akademiskt meriterade lärare varierar ur ett skolperspektiv. De fristående skolorna hade, som demonstrerats i Uppsalaanalysen, en annan rekryteringsstrategi i förhållande till de kommunala skolorna och anställde i större utsträckning nyutbildade gymnasielärare och lärare med mindre meriter. Lärarkårens omvandlingar som beskrivits i denna analys pekar därmed mot tydliga sociala konsekvenser när lärare mer välförsedda med kulturellt kapital rekryteras till skolor där också eleverna är kulturellt bemedlade.

Vidare läsning (den här presenterade texten bygger helt på det empiriska underlaget i referensen nedan):

Bertilsson, Emil (2014): Skollärare. Rekrytering till utbildning och yrke 1977-2009, Studier i utbildnings- och kultursociologi nr 4, Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis.

BILDKONSTNÄRER. PRESTIGEUTBILDNING OCH ARBETSMARKNAD.

Martin Gustavsson, docent i ekonomisk historia, Stockholms centrum för forskning om offentlig sektor (Score).

Utsikterna att försörja sig som konstnär är dåliga. Trots det har få utbildningar lika högt söktryck som de konstnärliga. Utbildningsplatserna på de attraktiva skolorna är dock få. Kungliga Konsthögskolan (KKH) i Stockholm tar endast in cirka 3 procent av de sökande till fri konst. Här råder alltså ett motsatt mönster mot vad som blir synligt på lärarutbildningarna. Det gäller också rekryteringen. Den sociala rekryteringen till KKH har blivit snävare över tid, trots att många politiska reformer har syftat till breddad rekrytering. Medan kvinnor från den kulturella medelklassen succesivt tar större plats träder män ur arbetarklassen tillbaka. Rekryteringen har alltså blivit mindre jämlik men mer jämställd.

Hela den konstnärliga utbildningssektorn har expanderat kraftigt under efterkrigstiden. Få utbildningar har dessutom så högt söktryck som de konstnärliga. Till en av skolorna i toppen av utbildningshierarkin inom fri konst, KKH i Stockholm, söker exempelvis varje år ungefär 900 aspirerande konstnärer. Av dessa tas endast 25 individer, eller cirka tre procent, in på skolan. Efter fem års studier är det blott ett fåtal i denna lilla studentgrupp som kommer lyckas att etablera sig som konstnärer och än färre som fullt ut kommer att kunna livnära sig på sin konst.

Det kan tyckas paradoxalt att så många söker sig till ett område där årsinkomsterna bevisligen är låga och utsikterna minimala att få en stabil livsinkomst. Utbildningsinvesteringarna står här definitivt inte i paritet med avkastningen. För att komma in på de femåriga högre konstnärliga utbildningarna krävs dessutom oftast minst två år på en förberedande konstutbildning, ofta mer. Efter sju till nio år i konstutbildning – en nära dubbelt så lång utbildningsgång jämfört med vad som krävs för att bli exempelvis jurist eller civilingenjör – väntar alltså en högst osäker tillvaro.

Inom forskningsprojektet ”Konsten att lyckas som konstnär. Socialt ursprung, kön, utbildning och karriär 1945–2007”, finansierat av Vetenskapsrådet, har vi försökt kasta ett förklarande ljus över den mycket eftersökta delen av utbildningssystemet där de högre konstutbildningarna huserar och den mycket hårt konkurrensutsatta del av arbetsmarknaden – framför allt konstfältet – som dessa utbildningar riktar sig mot, samt relationen mellan utbildningssystem och arbetsmarknad.

Å ena sidan har vi undersökt dessa sociala områden var för sig. Vad kännetecknar utbildningen, studenterna och studentmiljön vid konstnärliga utbildningar jämfört med andra utbildningar? Hur har det svenska konstfältet varit strukturerat under efterkrigstiden och vad kännetecknar konstnärerna som har befolkat dess olika områden? Å andra sidan har vi undersökt hur relationen mellan konstutbildningarna och konstfältet har sett ut under den andra halvan av 1900-talet. Målet har varit att ta reda på hur värdet av olika typer av tillgångar har förändrats över tid. Hur har exempelvis det sociala ursprungets betydelse för en lyckosam antagning till högre konstutbildning och vidare karriär på olika delar av konstfältet förändrats? Har utbildningsinvesteringar även här blivit allt viktigare för en framgångsrik yrkeskarriär?

En utbildningssociologisk studie av konsthögskoleelever, 1938–1984

Ett historiskt perspektiv möjliggör studier av om, och i så fall hur, den sociala rekryteringen till högre utbildning har förändrats över tid. Hade exempelvis den allmänna studiemedelsreformen 1965 någon effekt på rekryteringen till Kungl. Konsthögskolan i Stockholm? Vad innebar den allmänna radikaliseringsrunt 1968 för skolans rekrytering? Eftersom den svenska officiella statistiken endast omfattar sent 1900-tal (tillgången på utbildningsstatistiska data är god först från och med högskolereformen år 1977) har vi använt otryckt folkbokföringsmaterial i olika arkiv för att få fram data om studenters ”sociala bakgrund”.

Social bakgrund och kön bland eleverna på den ledande skolan

Vi har studerat den sociala bakgrunden hos samtliga cirka 1 100 elever som gick på Kungl. Konsthögskolan mellan 1938 (den första efterkrigstidsgenerationen) och 1984 (hypotetiskt den sista generationen modernister på skolan innan den postmoderna eran tog vid). De politiska försöken att bredda den sociala rekryteringen till högre utbildning, till exempel studiemedelsreformen 1965, har inte haft effekt på detta område. Våra resultat visar att den sociala rekryteringen till Kungl. Konsthögskolan – fram till 1977 den enda högskolan inom fri konst – snarare har blivit snävare.

Skolans rekrytering av kvinnor och män har också förändrats över tid. Andelen kvinnliga elever på skolan ökar från och med tidigt 1950-tal och den sekellånga manliga dominansen bland eleverna bröts i början av 1980-talet. I dag är kvinnor i majoritet på skolan. Det har alltså skett en feminisering av produktionen av kulturproducenter. Feminiseringen har samspelat med ökad social segregering: medan kvinnor från högre klass och medelklass tar ett större utrymme träder män från arbetarklassen tillbaka.

En kultursociologisk studie över konstfältet, 1945–2004

När man studerar konstvärlden är relationen mellan utbildningssystem och arbetsmarknad – en viktig relation att studera på många områden för att förstå värdet av en viss utbildning – särdeles komplicerad. Hur ska yrkesgruppen ”konstnärer” egentligen definieras? Till skillnad från yrkestitlar som exempelvis jurist och läkare är inte konstnärstiteln monopoliserad och kringgärdad med olika villkor (krav på en speciell professionsutbildning etc.) vilket gör att vem som helst kan kalla sig konstnär. Utgår man från en sådan subjektiv definition blir gruppen orealistiskt stor och oprecis. Utgår man från ett objektivt kriterium som inkomst från konstnärlig verksamhet, missar man många etablerade och betydande konstnärer som inte gör konst till försäljning utan som är beroende av stipendier och andra inkomstkällor etc. Vi har löst definitionsproblemet genom att använda den franska sociologen Pierre Bourdieus fältbegrepp.

Ett fält är ett avgränsat hierarkiserat och strukturerat område där olika grupperingar, institutioner och individer strider om vad som ska räknas som eftersträvansvärt inom fältet, exempelvis vad som ska betraktas som god konst och vem som är en legitim konstnär. Genom att använda fältbegreppet som verktyg får vi en rimligt avgränsad grupp samtidigt som risken att exkludera betydande konstnärer undviks.

Att lyckas? Ett mångdimensionellt sätt att definiera framgång i konstfältet

Fältbegreppet implicerar också att framgång kan erövrats på en rad olika sätt. Konstnärer kan vinna erkännande genom att ställa ut på ledande gallerier, bli inköpta och utställda av centrala museer, erhålla symboliskt tunga stipendier, bli anmälda av betydelsefulla kritiker och så vidare. I projektet har vi använt dessa och några ytterligare kriterier som indikatorer på att man intar någon form av position i fältet, vilket cirka 14 000 individer har gjort under efterkrigstiden, enligt våra beräkningar. För att räknas in i denna grupp räcker det inte med att kalla sig själv för ”konstnär” (jfr subjektivt kriterium ovan) men väl att ha uppfyllt ett av de uppräknade kriterierna. Avgränsar vi gruppen hårdare och ställer krav på att man dels har nått över ett visst tröskelvärde inom en kategori (att ha ställt ut flera gånger på ett ledande galleri eller att ha fått tunga stipendier flera gånger), dels uppfyller dessa hårdare krav för flera kriterier (att ha ställt ut flera gånger på ett ledande galleri och att ha fått tunga stipendier flera gånger) minskar skaran till cirka 1 000 ”ledande” konstnärer, fördelade över hela perioden 1945 till 2004.

Social bakgrund och kön bland de ledande konstnärerna

De ledande konstnärerna i fältet kom i hög grad från samma sociala bakgrunder som eleverna på den ledande skolan. När det gäller förändringen över tid är det anmärkningsvärt hur likartat den sociala rekryteringen till skolan och till fältet utvecklas under efterkrigstiden. En bakgrund i arbetarklassen blir allt mer sällsynt bland såväl eleverna på Kungl. Konsthögskolan som bland de ledande konstnärerna i konstfältet. Samtidigt ökar såväl andelen elever som andelen konstnärer från medelklassen och högre klass. Det är framför allt de kulturella fraktionerna (akademiker, kulturproducenter, etc.) av nämnda klasser som ökar sina andelar.

De ekonomiska fraktionerna (företagsledare, köpmän, m.m.) är redan i början av undersökningsperioden mindre företrädna och tappar dessutom andelar över tid. I de intervjuer vi gjort med konststudenter och konstnärer från olika generationer understryks betydelsen av kulturella, utbildningsmässiga och språkliga tillgångar för att lyckas inom den alltmer språkligt baserade konstvärlden. Förändringarna i rekryteringen tyder alltså på att både skolan och fältet fått ett allt rikligare inflöde av sådana tillgångar. En effekt är också att de som saknar dessa tillgångar från hemmet måste kompensera detta med andra investeringar.

Det numerära förhållandet mellan kvinnor och män bland de ledande konstnärerna uppvisar samma tendens som bland eleverna på den ledande skolan: en tydlig feminisering kan iakttagas. Andel kvinnliga konstnärer var dock betydligt lägre i början av undersökningsperioden än andelen kvinnliga elever. Däremot ökar andelen kvinnor bland ledande konstnärer mer än andelen kvinnor på skolan (från drygt 10 procent under femtonårsperioden 1945–1959 till drygt 40 procent under femtonårsperioden 1990–2004).

Relationer mellan den ledande konsthögskolan och konstfältet

När vi relaterar analysen av eleverna på den ledande konsthögskolan till analysen av konstnärerna i konstfältet under efterkrigstiden framgår det att hela 90 procent av eleverna 1938–1984 tog sig in och gjorde något avtryck i fältet. Kungl. Konsthögskolans betydelse som plantskola är även iögonfallande när vi smalnar av synfältet och granskar det absoluta toppskiktet av konstnärer. Sett från skolans utkikspunkt är närmare 30 procent av de forna eleverna att betrakta som ledande konstnärer enligt våra kriterier. Om vi ser på förhållandet från fältets synvinkel blir skolans vikt än tydligare: nära 50 procent av de ledande konstnärerna i fältet har studerat på Kungl. Konsthögskolan (före, under och efter vår undersökningsperiod 1938–1984). Banden mellan den ledande konsthögskolan och centrala positioner i konstfältet har med andra ord varit otvetydigt starka under den senaste sextioårsperioden. Den generella betydelsen av konstnärlig utbildning understryks också av att andelen autodidakter bland de ledande konstnärerna var försvinnande liten i början av undersökningsperioden (cirka fem procent) och minskar över tid.

Ledande konstnärer som inte var sprungna ur Kungl. Konsthögskolan hade varit i utbildning på andra skolor.

Att kombinera en utbildningssociologi om elever och en kultursociologi om konstnärer visar sig med andra ord fruktbart på detta område där banden mellan de olika utbildningsinstitutionerna och fältet är så täta. Ett talande exempel är att meriteringen till högre lärartjänster inom konsthögskolorna inte sker inom utbildningssystemet utan just genom framgång bland aktörerna ute i konstfältet (hos gallerier, museer, stipendienämnder, kritiker etc.). En kultursociologisk analys av ledande gallerister, kritiker och andra agenter i fältet är därför ett nödvändigt komplement till utbildningssociologin då erkännanden från dessa agenter påverkar möjligheterna att erövra den högsta lärotjänsten på en konsthögskola, professorstolen med makt att forma kommande – ledande – konstnärsgenerationer.

Vidare läsning:

Edling, Marta, *Fri konst? Bildkonstnärlig utbildning vid Konsthögskolan Valand, Konstfackskolan och Kungl. Konsthögskolan 1960–1995*, Makadam, Göteborg, 2010.

Gustavsson, Martin, *Makt och konstsmak: sociala och politiska motsättningar på den svenska konstmarknaden 1920–1960*, Ekonomisk-historiska institutionen, Diss. Stockholms universitet, Univ., Stockholm, 2002.

Gustavsson, Martin, ”Pengar, politik och publik. Moderna Museet och staten” i Anna Tellgren (red.), *Historieboken. Om Moderna Museet 1958–2008*, Moderna Museet, Stockholm, 2008.

Gustavsson, Martin & Mikael Börjesson (red.), ”Utbildnings- och kultursociologiska studier av konstnärer och konstutbildningar i Sverige 1945–2007”, sammansatt specialnummer av *Praktiske Grunde. Tidsskrift för kultur- og samfundsvidenskab*, nr 1 2008.

Gustavsson, Martin, Börjesson, Mikael & Edling, Marta (red.), *Konstens omvända ekonomi: tillgångar inom utbildningar och fält 1938–2008*, Daidalos, Göteborg, 2012.

Kontaktinformation

Martin Gustavsson: martin.gustavsson@ekohist.su.se

Mikael Börjesson: mikael.borjesson@edu.uu.se

Marta Edling: marta.edling@sh.se

UNGA OCH POLITIK - UTBILDNING, KLASS OCH KÖN

Ylva Bergström, docent och lektor i utbildningssociologi, Uppsala universitet

F: Finns det någon politisk fråga som engagerar dig idag?

S: Ja är inte intresserad, helt oengagerad faktiskt, skulle inte kunna gå med å va med i nåt parti och så. Man blir ju upprörd över en massa saker, som gör en arg. Men de är ju inte samma som att engagera sig.

F: Vad upprör dig, då?

S: Våld och så, förstörelse går jag i gång på. Klart de här med miljön, de e klart det e viktigt, men va kan man göra? Man kan åka buss istället för bil, ta tåget istället för flyg. Men nå'n måste ju se till så de finns tåg och buss. Då gör de bensinen dyrare men de finns inte fler bussar för de'. Så litar man inte på politiker heller, säger si och gör så liksom.

(Flicka, hotell- och restaurangprogrammet, Ekebygymnasiet, Uppsala)

F: Finns det någon politisk fråga som engagerar dig idag?

S: Rwanda, Darfur i Sudan, Västsahara... de e mänskliga rättigheter, folkrätt, internationella frågor som engagerar mig. Det finns svåra konflikter i världen, värst e att västvärlden inte reagerar, de kan vara konflikter länge, de kan pågå väldigt länge innan de blir en fråga för FN. I Darfur lade sen Kina in ett veto när det äntligen blev fråga om FN-trupp, å anledningen till Kinas veto e ju att Kina får sin olja från Sudan och Darfur. I Sverige har vi en tradition å stå upp för mänskliga rättigheter, nu sänks Svenskt bistånd, Sverige spelar en allt mindre roll i världens freds- och konfliktnfrågor. När de gäller Västsahara har Sverige tryckt på och ansett att FN behöver agera för att lösa konflikten och de e bra, vi rösta också emot fiskeavtal mellan EU och Marocko, de handla om att fiska i vattnet utanför Västsahara. Det var stort, Sverige stod ensamt emot.

(Pojke, naturvetenskapliga programmet, Katedralskolan, Uppsala)

Frågan är ställd till ungdomar på olika gymnasieprogram och gymnasieskolor i Uppsala samt i Fagersta, Grängesberg, Ludvika och Smedjebacken. De citerade svaren illustrerar väl de vitt skilda hållningar till politik och samhällsfrågor som förekommer bland unga medborgare. Här står inte bara ett intresse mot ett ointresse, engagemang mot icke-engagemang. Vi ser här en olikhet i sättet att formulera sig. Det är skillnader i ordrikedom och kunnande och därtill röjer utsagorna en skillnad i tillit – dels till politiken, dels till den egna förmågan att hantera politiska frågor. Det är uppenbart att gruppen unga gymnasister orienterar sig i olika politiska riktningar och att intresset för politik tar sig olika uttryck men hur kan man förstå så skilda hållningar till politik som de ovan citerade svaren illustrerar?

Få studier har belyst skillnader inom gruppen unga. En central fråga är exempelvis vem eller vilka som utvecklar intresse för politik och engagerar sig politiskt och vem eller vilka som vänder politiken ryggen. En annan lika central fråga är hur åsiktsavstånden ser ut. Hur förhåller sig ställningstaganden till mångkulturalism och invandring till åsiktspositioner i fördelningspolitiska frågor? Hur ser relationen mellan olika hållningar till EU, svenskt medlemskap i Nato och EMU ut? Det är just detta, åsiktsavstånden mellan olika grupper av unga och skillnader i politiskt intresse, som står i centrum för intresset här.

Man kan betrakta politikens utbudssida som ett rum där vissa politiska intressen och ställningstaganden är mer eller mindre likartade, besläktade och närliggande varandra och samtidigt mer eller mindre olikartade, obesläktade och avlägsna andra intressen och ställningstaganden. Dels kan vi belysa hur grupper av individer förenas av att de formulerar en gemensam hållning till politik, tar ställning i politiska frågor på ett likartat sätt och värderar vissa politiska områden högre än andra områden, dels också hur grupper av individer särskiljs av att de inte delar politiska åsikter. På så sätt kan man säga att vissa politiska frågor och ställningstaganden ligger nära varandra och att de också förenas av att de är just avlägsna andra politiska områden och ställningstaganden.

På basis av svarsmönster har vi med hjälp av en enkel korrespondensanalys frågat oss vilka politiska åsikter och intressen

som grupperar sig nära varandra (i kraft av en likhet i individers svarsmönster) och vilka som hamnar långt ifrån varandra (i kraft av en olikhet i individers svarsmönster). I kondenserad form visar grafen i figur 1 i vilken utsträckning eleverna intar den ena eller andra politiska hållningen och i vilken utsträckning respektive hållning intas av eleverna. Rent praktiskt har vi utifrån strukturen i svarsmönster först skapat ett rum av politiska åsikter och intressen (fig. 1). Eftersom det är ett centralt intresse att se hur denna struktur av åsiktspolariteter relateras till elevernas kön, gymnasieprogram och gymnasieskola och socialt ursprung har vi studerat hur detta rum av politiska åsiktsorienteringar korresponderar med elevernas utbildningsprogram och skola, socialt ursprung (föräldrars yrke och utbildningsbakgrund) och kön, genom att projicera dessa variabler – supplementärt – i rummet av politiska åsikter (fig. 2 och 3).

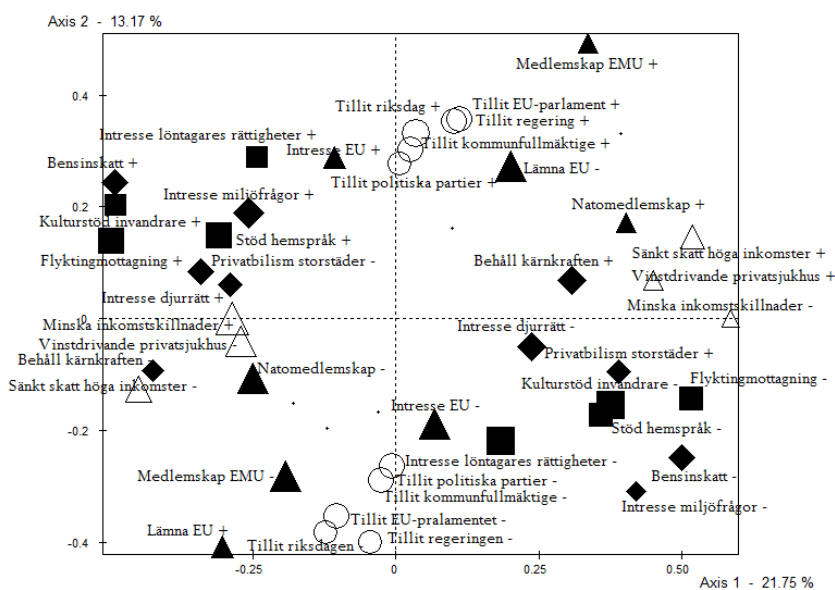
De politiska frågorna omfattar fem teman: Fördelningspolitiska frågor; frågor om mångkulturalism/invandring; miljö- och djurrättsfrågor; frågor om överstatlighet och frågor om tillit till politiska institutioner. De supplementära bakgrundsvariablerna är: gymnasieskola, gymnasieprogram och inriktning, föräldrars yrke och utbildningsnivå samt kön.

Tabell 1. Aktiva variabler och tillhörande symbol, sorterade efter tema och fråga

Tema/Fråga och symbol	<i>Vilken åsikt har du om...?</i>	<i>Hur intresserad är du av ...?</i>
Fördelningspolitik, Δ	Sänka skatten på höga inkomster Stoppa vinstdrivande privatsjukhus Minska inkomstskillnaderna	Nationalekonomi Hushållsekonomi, eget sparande
Kulturell pluralism, n	Öka flyktingmottagandet Öka ekonomiskt stöd till invandrares kultur Utöka hemspråksundervisningen	Löntagares rättigheter i andra länder
Miljöfrågor, \blacklozenge	Öka bensinskatten för att rädda miljön Stoppa privatbilism i storstäder Behåll kärnkraften till efter 2010	Miljöfrågor Djurrättsfrågor
Överstatlighet, \blacktriangle	Sverige bör söka medlemskap i EMU Sverige bör lämna EU Utveckla Europa till förenta stater Sverige bör söka medlemskap i Nato <i>Hur mycket tillit har du till följande institutioner?</i>	EU-frågor
Tillit, \circ	Regeringen Riksdagen Kommunfullmäktige EU-parlamentet Politiska partier	

Frågan är alltså vilka åsiktpolariteter som träder fram och hur dessa kan förstås och relateras till kön, gymnasieprogram, gymnasieskola och socialt ursprung såsom de struktureras bland gymnasister i, i detta fall, Uppsala. I figur 1 nedan presenteras en karta av politiska åsikter och intressen bland gymnasister i Uppsala, man kan säga att vi ser motsättningar i åsikter och intressen längs en horisontell respektive vertikal axel. Vissa åsikter placerar sig västerut och vissa placeras sig på motsatt vis österut, vissa åsikter finner vi norrut på kartan och vissa söderut!

Figur 1. Rummet av politiska åsikter bland Uppsalas gymnasister

Miljö, mångkultur och fördelningspolitik

Längs den horisontella axeln i figur 1 återfinns de största skillnaderna i svarsmönstren på de politiska frågorna. Axeln upprättas bland annat av skillnader i ställningstaganden till traditionella fördelningspolitiska frågor. Det är stora avstånd mellan ställningstaganden för och mot minskade inkomstskillnader, sänkt skatt på höga inkomster och för och emot privata akutsjukhus som drivs i vinstsyfte. Långt västerut på den horisontella axeln i figur 1 samlas alla de som tar positiv ställning till minskade inkomstskillnader samt ställningstaganden mot sänkta skatter på höga inkomster och mot att företag med vinstsyfte driver akutsjukhus.

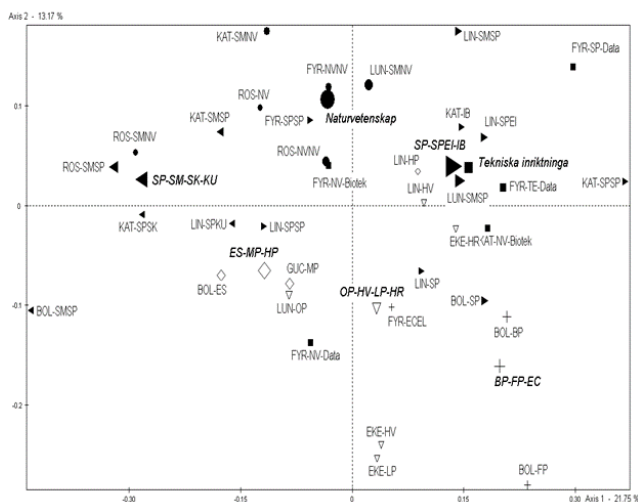
På den motsatta, östra sidan hamnar ställningstaganden mot sänkta inkomstskillnader, för sänkta skatter på höga inkomster och för att företag med vinstsyfte driver akutsjukhus. Dessa motsatta ställningstaganden till fördelningspolitik uttrycker en klassisk höger-vänster-skala i svensk politik. Den första horisontella axeln rymmer emellertid även skillnader i svarsmönster på miljöfrågor. Intresset för miljöfrågor, liksom ställningstaganden för ökad bensinskatt, mot kärnkraft och privatbilism i storstäder placerar sig västerut i grafen i figur 1 medan motsatsen: att ange att man är ointresserad av miljöfrågor, att vara för kärnkraft och privatbilism i storstäder och mot bensinskatt placerar sig österut i grafen i figur 1. Längs den horisontella axeln finner vi också att frågor om mångkulturalism och invandring särskiljer unga gymnasisters politiska åsikts- och intressepositioner.

Tilliten till politik, hållningar till EU och internationell politik

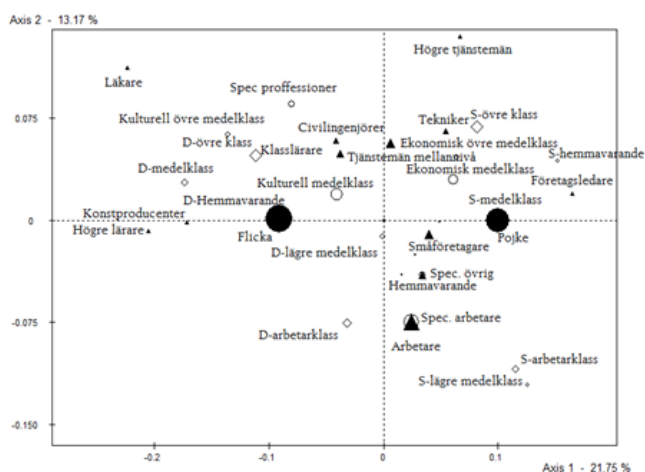
Det vertikala avståndet i figur 1 utgör den näst mest betydande dimensionen som korrespondensanalysen pekar ut. Denna dimension representerar en motsättning i frågor om överstatlighet (EU-medlemskap, EMU-medlemskap), internationella rättvisefrågor och en motsättning i fråga om tillit till politiska institutioner. Norrut i grafen i figur 1 finner vi tillit till EU-parlament, regering, riksdag och kommunfullmäktige samt politiska partier. Här hamnar även ställningstaganden för och emot EMU-medlemskap, för att Sverige bör vara kvar i EU samt för svenskt Nato-medlemskap. Söderut i grafen i figur 1 återfinns de motsatta ståndpunkterna: låg tillit till politiska institutioner och motstånd till medlemskap i EMU, EU och Nato.

Figurerna 2 och 3 nedan illustrerar hur detta rum av politiska åsiktsorienteringar korresponderar med elevernas utbildningsprogram och skola, socialt ursprung (föräldrars yrke) och kön.

Figur 2. Utbildningsvariabler – gymnasieskolor, program och inriktning

Figur 3. Sociala variabler – kön, föräldrars yrke och social klass

Figur 2 NV = Naturvetenskapligt program; TE = Tekniskt program; SP-SM-SK-KU = Samhällsvetenskapligt program samhällsvetenskaplig, språklig, kulturell och internationell inriktning; SP-SPEI-IB = Samhällsvetenskapligt program ekonomisk inriktning och International Baccalaureate-program; ES-MP-HP = Estetiskt program, Medieprogram och Handelsprogrammet; OP-HV-LP-HR = Omvårdnadsprogrammet, Hantverksprogrammet, Livsmedelsprogrammet och Hotell- och restaurangprogrammet; BP-FP-EC = Byggprogrammet, Fordonsprogrammet, Elprogrammet.

Figur 3 Kön (Flicka och pojke) ●; Yrke ▲ Kön socialklass (D- för döttrar och S- för söner)◇; social klass ○

Ser vi till figur 2, gymnasieskolorna och gymnasieprogrammets placeringar i rummet av politiska åsikter och intressen, kan vi notera att elever på de teoretiska programmen skiljer sig från eleverna på de yrkesorienterade programmen, då eleverna på de studieförberedande programmen i större utsträckning graviterar mot en tillit till överstatlighet och ett intresse för internationell politik än elever på yrkesorienterade program. Elever på de praktiska yrkesprogrammen uppvisar framför allt ett ”ointresse” för internationella politiska frågor och anger i hög utsträckning att de saknar tillit till politiska institutioner. Det är emellertid på de studieförberedande samhällsvetenskapliga programmets olika inriktningar vi hittar stora horisontella avstånd – kring fördelningspolitik, miljöfrågor och invandringspolitik. De språkligt och kulturellt inriktade samhällsvetenskapliga programmen graviterar västerut och eleverna på de ekonomiskt orienterade programmen österut. De fördelningspolitiska frågorna splittrar eleverna på de samhällsvetenskapliga programmen.

De sociala variabelernas placering i rummet av åsikter kan vi tolka utifrån tre differentieringsprinciper: en vertikal hierarkisk ordning av klasser: en horisontell uppdelning av klassfraktioner och en horisontell könsdifferentiering. Kön är den mest framträdande variabeln när vi blottlägger de avstånd som etableras när vi projicerar bakgrundsvariablerna i åsiktsrummet. Längs den horisontella axel 1 (fig. 3) finner vi en tydlig uppdelning med söner österut och döttrar västerut.

Sammanfattningsvis pekar den här studien ut åsiktpolariteter bland unga gymnasister. Därtill visar relationen mellan strukturen i de politiska åsiktsrummen och strukturen i gymnasieprogrammets och gymnasieskolornas och de sociala variabelernas placering i rummet av åsikter att politisk kompetens vilar tungt i utbildningskapital. I det följande skall vi titta på några exempel som visar att förmågan att över huvud taget omsätta sina intressen och erfarenheter i politiska överväganden, att integrera sina värderingar, hållningar och attityder i ett politiskt språk är intimt förknippat med den totala sammansättningen av tillgångar och ökar framförallt med utbildningskapital och den relativa vikten av kulturellt relaterade tillgångar visavi ekonomiskt relaterade tillgångar.

Att producera en åsikt – utbildningsprogram och socialt ursprung

Alla känner till att det finns så kallade svarsbortfall i enkäter, uteblivna svar i opinionsundersökningar och människor som inte röstar i allmänna val. Frågar man sig vad detta betyder, att grupper av människor inte deltar i val, att opinionsundersökningar inte är representativa, att det finns ett visst bortfall i enkätundersökningar, så berättar analyser av alla de som kryssat för svarsalternativet ”Ingen åsikt” eller ”Vet ej” på de politiska frågorna minst lika mycket om politikens sociala villkor som analysen av åsiktsorienteringar. När vi analyserar benägenheten att ta ställning till politiska frågor kan vi notera hur elever på studieförberedande program skiljer sig från elever som läser på något av de yrkesorienterade programmen. På samma sätt finner vi en social skiljelinje när vi riktar blicken mot elevernas sociala ursprung (här föräldrarnas yrke). I de två tabellerna nedan är svarsfrekvensen, fler och färre, ordnad med utgångspunkt i gymnasieprogram (tabell 1) och socialt ursprung (tabell 2). Positiva värden indikerar att exempelvis programmen är överrepresenterade i en kategori och negativa värden att programmen är underrepresenterade:

Tabell 2. Fler och färre ställningstaganden till politiska frågor sorterat med utgångspunkt i gymnasieprogram

Program	N	<-Fler åsikter		Färre åsikter-->	
NV	172	0,3	0,1	-0,1	-0,4
TE	68	0,3	0,5	-0,5	-0,7
SP-SM-SK-KU	129	0,3	0,2	-0,1	-0,7
SP-SPEI-IB	210	0,2	0,0	-0,3	-0,2
ES-MP-HP	210	-0,3	0,0	0,5	0,2
OP-HV-LP-HR	134	-0,2	-0,4	0,2	0,6
BP-FP-EC	174	-0,4	-0,1	0,0	0,7

NV = Naturvetenskapligt program; TE = Tekniskt program; SP-SM-SK-KU = Samhällsvetenskapligt program samhällsvetenskaplig, språklig, kulturell och internationell inriktning; SP-SPEI-IB = Samhällsvetenskapligt program ekonomisk inriktning och International Baccalaurate-program; ES-MP-HP = Estetiskt program, Medieprogram och Handelsprogrammet; OP-HV-LP-HR = Omvårdnadsprogrammet, Hantverksprogrammet, Livsmedelsprogrammet och Hotell- och restaurangprogrammet; BP-FP-EC = Byggprogrammet, Fordonsprogrammet, Elprogrammet.

Tabell 3. Fler och färre ställningstaganden till politiska frågor sorterat med utgångspunkt i faderns yrke

Söner och döttrar till:	<--Fler åsikter		Färre åsikter-->	
Gymnasielärare, högstadie-, klasslärare, präst	0,5	-0,2	-0,5	-0,3
Universitetslärare, läkare, naturvetare	0,4	0,2	-0,5	-0,5
Kulturproducent	0,2	-0,3	-0,6	0,3
Civ.ing., högre tjänsteman, jurist	0,2	0,2	-0,3	-0,3
Officer, företagsledare	0,0	0,5	-0,1	-0,4
Byggnadsarbetare	0,0	-0,4	0,1	0,3
Tekniker	0,0	-0,1	0,4	-0,1
Tjänsteman mellannivå, kontorsanst., övr. militärt arb.	0,0	0,1	0,3	-0,2
Förmän, butiksföreståndare	-0,1	-0,1	0,4	0,0
Polis, sjuksköterska	-0,1	-0,2	0,0	0,3
Industriarb., bonde, lant- och transportarb., handelsanställd	-0,2	0,0	0,3	0,1
Hemmavarande förälder	-0,3	0,0	-0,1	0,6
Förskolelärare, servicearb., vårdbiträde	-0,4	0,1	0,2	0,5
Ingen information	-0,5	-0,4	0,0	1,2

Tabellerna 1 och 2 visar framförallt att svarsbortfallet på politiska frågor, eller omvänt att benägenheten att producera ett svar och ta ställning, är ojämnt fördelat. Eleverna på studieförberedande program är klart överrepresenterade bland de mer aktiva åsiktsproducenterna medan elever på yrkesförberedande program är överrepresenterade bland de mindre aktiva och inaktiva åsiktsproducenterna. På samma sätt har benägenheten att producera en åsikt en social dimension, vilket är tydligt när vi beaktar förhållandet mellan söner och döttrar till gymnasielärare och universitetslärargruppen i toppen av tabell 2 och yrkesgrupperna i botten av tabellen. Döttrar och söner till vårdbiträden, servicearbetare, hemmavarande, industriarbetare, bönder, lantarbetare, transportarbetare och handelsanställda är underrepresenterade bland de aktiva åsiktsproducenterna och överrepresenterade bland de mindre aktiva åsiktsproducenterna. Tar man de uteblivna svaren på allvar kan vi konstatera att svarsfrekvensen för kategorin "Ingen åsikt" och "Vet ej" varierar med egenskaper hos respondenterna, därtill varierar svarsfrekvensen med egenskaper hos frågan; ju mer abstrakt frågan är formulerad desto större skillnader i svarsfrekvens mellan elever på yrkesprogram och studieförberedande program. Sammantaget kastar detta förstås ett ljus över politikens sociala förutsättningar.

Vidare läsning:

Bergström, Ylva (2012): "Educational and Social Dimensions of Political Participation. Producing a Political Opinion", Praktiske Grunde. Nordisk tidskrift for kultur- og samfundsvidenskab, 4, s. 23–34.

Bergström, Ylva & Dalberg, Tobias (2012): "Political Position-takings. The Case of Young Citizens in a Swedish Rural Mining Districts", Praktiske Grunde. Nordisk tidskrift for kultur- og samfundsvidenskab, 4, s. 7–22.

Bergström, Ylva & Dalberg (2014): "Education, Social Class and Politics. The Political Space of Young Swedish Citizens in Rural and Urban Spaces" i Michel Grenfell & Frédéric Lebaron (red.): Bourdieu and Data Analysis. Methodological Principles and Practice. London Peter Lang Publisher, s. 227–251.

arenaidé